

Tiltakozó nemzedék

Halász Gábor Összegyűjtött írásai

Amint kezemben tartom Halász Gábor „életművét”, közel ezerkétszáz oldalnyi esszét, tanulmányt s a tragikus magyar késői viktoriánus annyi ellentmondással teli és még több ellentmondással küzdő írásaiból megcsap ennek a „tiltakozó nemzedék”-nek a szelleme – miért-miért nem, azonnal megjelenik az ő alakja mellett két esszéíró kortársáé, Szerb Antalé és Németh Lászlóé. – Mert rangban azonosak? – Mert egy kategóriába tartoznak? – Mert nemcsak nemzedéktársak, hanem bizonyos mértékben egymással rokonszenvező, rokonlelkek is voltak, akiknek pályája párhuzamosan indul a Napkelet-től a Nyugat felé, ha később némileg el is tér egymástól? – Többek között ezért is. De miért, amikor szellemükben, stílusukban, munkastílusukban esztétikai, történelmi felfogásukban olyannyira különböznek? – Ez a három maga módján mindenképpen tragikus s mégis ebből a szempontból is olyannyira különböző szellem? S akkor rá kell döbennem, milyen rokonok voltak, épp nem is a közös történelmi nemzedéki helyzetüknél fogva. Hogyha irodalomszemléletben, irodalmi kritikában más-más divatos szellemi irányzat módszerére esküdtek is, egyben azonosak voltak: mindhárman a magyar történelmi elitet kutatták, szuggerálták, abban hittek. Ez volt a titkos hitük, izlésük, amely minden ízükben vezérelte őket. A minőség forradalmát hirdette Németh László. Szerb Antal szociológiai sémájú, lényegében szellemtörténeti sugalmú irodalomtörténetének papi, főúri, nemesi, polgári korszakolásából a Pázmány, Zrínyi, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty fejezetek ragyognak ki. S a magyar viktoriánusokkal rokonszenvező Halász Gábor Csengery, Trefort, Szalay, Eötvös, Kemény nemes alakja mellett ezek őseiben, az „értelem keresőiben”, Bessenyeiben, Kazinczyban látta, kereste azokat az úttörőket, útmutatókat akiknek a nyomait a jövőben folytatni kell. A két „romantikus” társsal szemben, ő volt a realista, a klaszszicista, a hangulat és az érzelem, valamint a teóriák helyett a történelem józan tanulságaira, a részletekre, a tényekre, forrásokra támaszkodó, esküvő. Ez vezeti őt a Napkelethez, amely nemcsak Tormay Cecil, de Horváth János, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor, Kornis Gyula, Pauler Ákos folyóirata is volt, s amelynek Halász Gábor nyolc éven át volt vezető kritikusa. S onnan a Századok, a Protestáns Szemle, majd a Magyar Szemle s így állandóan Szekfű Gyula körébe; az ő történelemszemléletének többet köszönhetett, mint Horváth Jánosnak, nem szólva Thienemann szellemtörténeti iskolájáról, amelynek a Minervá-ban kibontakozó Szerb Antal olyannyira elkötelezettje volt. Kétségtelen, hogy a Napkelet-ben való indulás után végül is mindhárman a Nyugatban kötöttek ki, amelynek kötelékében azután a két egymáshoz közelebb álló jóbarát, később az azonos sorsban is osztozó Szerb Antal és Halász Gábor végig is megmaradt, míg Németh László nemzedékszervező kritikai tevékenységében önálló orgánomot látott szükségesnek alapítani. Halász Gábor, megmaradva Babits hűségében, vele polémizálva

magának a folyóiratnak a lapjain kísérelte meg a főszerkesztőt meggyőzni, hogy ez már teljesen más Nyugat, mint amelyben ő annak idején indult. Éspedig azzal, hogy a változott történelmi helyzetben más kell legyen a folyóirat – s az irodalom? – funkciója. A Nyugat nem a szellem *szabadságáért* kell hogy küzdjön immár, mint indulásakor, hanem a szellem *életéért*. Élethalálharcról van szó immár, s ezt a harcot más harcmóddal kell megvívni. Itt többé már nem *valamiféle* izlésről, az izlés különböző árnyalatairól van szó – hanem magáról az izlésről. Ebben áll ennek az elődök vívmányaihoz minden eddiginél jobban ragaszkodó, ragaszkodni kívánó nemzedéknek a „forradalmi újsága”. Ez nem őrségváltó, hanem veszélyeztetett nemzedék. A tömeget kell a szellem, a történelmi szellem jegyében néppé, nemzetévé varázsolni végre. A jelszavak álkultúrája helyett az eszmék nemzetévé. Be kell iktatni a történelmi örökségbe, be kell vezetni a történelembe. Ilyen értelemben volt „tiltakozó” ez a nemzedék. Mindenképpen tragikus. Kelletlenül jobban tisztelve, a rokonszellemű és mégis más, mert teljesen más történelmi élethelyzetben kialakult elődöket, Babitsékat, Szekfű Gyuláékat, Horváth Jánosékat, akiknek tulajdonképpen tanítványaik voltak, szellemi örököseik. S most riadtan látták, nincs mit kezdeni ezzel a gazdag örökséggel, kezeik között, szemük láttára devalválódik, válik hasznavehetetlenné ebben a szituációban. Nem segít. Így indultak mindnyájan a Napkeletben, folytatták a Magyar Szemlében. S kötöttek ki a Nyugattól – hogy azt átalakítsák. Így kerültek kisebb-nagyobb mértékben szembe annak főszerkesztőjével, akinek izlését és világnézetét is majdnem teljesen osztották. Mindannyiójuk álmélkodására, Babitséra és a magukéra egyaránt. És ezért állt oly közel a szívükhöz ebben a dialektikus harcban mindaz, aki áthidalni látszott ezeket az érthetetlen ellentéteket, megvilágítani, megmagyarázni, érthetővé tenni, új tudományos eredmények alkalmazásával. Prohászka Lajos, a maga tragikus történelemszemléletével, amely megajándékozta Szerb Antalt a magyar magatartás, történelmi szükséghelyzeteket áthidalni, megoldani, túlélni képessé tevő kulcsszavával, a finitizmussal. Az eredetileg szociológiai szempontúnak képzelt és hirdetett irodalomtörténetét így némileg egységes árammal töltve meg. – Szabó Lőrinc, akinek lírája az intellektuális, objektív, tematikus líra generációs műfaji jellegét sugallta, azt a stílusjegyet, amely a harmincas években, amikor a nemzedéki harc kiélesedett, tudatosodott, már egyáltalán nem illett, nem talált arra a nemzedéki lírai hangra, amelynek értőjeként és képviselőjeként Halász Gábor Babitscsal szembeszállt, Jékely Zoltáné, Dsida Jenőé, Vas Istváné, Radnóti Miklósé fojtott líraiságú, hangfogs zeneiségű tónusához. Mert furcsa módon, Németh László más nemzedéki ütem – a „népiek” – jegyében hajtotta végre a maga exodusát a Nyugattól, míg Halász Gábor már ennek az új, az előző fejlődési ütemeket szintetizáló, s egyáltalán nem „forradalmi”, hanem csupán némileg már kiábrándultan „tartózkodó” nemzedéknek követelt helyet benne. Babits nem kis ámulatára, mert hisz ezek megint közelebb álltak a Nyugathoz, jobban képviselték annak izlését, mint a már attól lényegében elszakadt, s annak idején, a húszas évek elején szembeszálló Szabó Lőrinc, Erdélyi József. Akiknek generációs arcát Németh László még a Nyugatban felvázolhatta ugyan, de azután szakított, nevükben, helyettük is, Babitscsal és a Nyugattal, elég látványosan.

Halász Gábor más nemzedéki ütem jegyében állította fel műfajfejlődési horoszkópját, 1929-ben, A líra halálá-ban? mint amilyenként tíz év múlva, 1938-ban, a Makkai László féle nemzedéki antológia recenziójában ezt a lírát jellemezni volt kénytelen. Mi sem jellemzőbb kritikusi lelkiismeretére, mint hogy inkább vállalta a következtelenséget, semmint hogy régi jóslatát magyarázza bele a fejleményekbe.

Nem könnyű közös nevezőre hozni ebben az egyre gyorsuló időben nemcsak az izlésben, izlésfogékonyságban oly rokon három reprezentatív, korreprezentatív esszéíró, de mint láttuk, a fejlődés gyorsuló iramával lépést tartó saját kritikusi

magatartásukban nem egyszer kénytelenek voltak ellentmondásba kerülni önmagukkal is, saját énjük régebbi fejlődési fázisaival is. Csak a nemzedéki határok között elhelyezkedő József Attila-lírára kell gondolnunk. Bár az 1938-as, Makkai László által válogatott, összeállított nemzedéki lírai antológiában József Attila már költői rangjához méltóan szerepel, kap helyet – Halász Gábor új nemzedéki arcot felvázoló recenziójában említésre sem kerül a neve. S furcsa módon, méltán, mert nem egészen illik bele költői magatartása ebbe a nemzedéki stílusba. A hangszerelése igen, a nyelv zeneisége, de a hangereje, a tónusa más ennek a zeneiségnek, ércesebb, harsányabb, jobban emlékeztet Erdélyi Józsefékére, Szabó Lőrincékére, aktivitást sugároz, nem passzivitást áraszt, semmiképpen sem tartózkodva tiltakozó, mint amilyenek ezt az új nemzedéki hangot Halász Gábor A líra ellenforradalma című recenziójában érzi és festi: „Kassák helyes szimattal ismerte fel történelmi őseit: Reviczkyék nemzedékét. . .” Ugyanaz a feloldódás hangulatokban, ugyanaz a halálvágy, befelé figyelés, nem a jelteni, ábrázolni, izgatni akaró szó a fontos, hanem csak a zengés, a visszhang.” – Érdekes viszont, hogy Németh László – a maga egyébként erősen ironikus hangú József Attila-kritikájában – észreveszi, regisztrálja József Attila lírai hangjának átmeneti nemzedéki jellegét: „beszedett valamit a kor széllel-bélelt akarnokságából, amely nem ér rá bevárni önmagát, hanem most akar nagyot szólni, ha kell, maga elé tolt figurákon át.”

Halász Gábor a költő Összes versei megjelenése alkalmából azután jellemző módon, a maga módján már közelített, tárgyilagosan, József Attila lírai hangjának értelmezéséhez. Nem nemzedéki hangként vizsgálja, hanem pszichológiai módon. „Az ő igazságtalan és egyensúlytalan, elnyomatással, küzdelemmel és kétségekkel teli történelmi valósága a lelke volt. . . a külváros ő maga volt, és jöhetett-e olyan forradalmi megoldás, amely ezen a sorson, alkaton, elrendeltségen segíteni tudott volna?” Ez a pszichológiai látásmód jellemzi kitűnő irodalomtörténeti portréit is. Így Bessenyeijét, Berzsenyijét, Kölcseyjét, Madáchát és Justhját is. Némi leg az angol esszéíró, Macaulay modorában. De Taine-hez hasonlóan szeret egy vonást uralkodóvá tenni ezeken a portrékon. Így Bessenyeién racionalizmusát; Berzsenyi kettős természetében az örökölt józan felvilágosultság fölött egyre jobban uralomra jutó búsító érzését a mulandóságnak; Kölcsey egymásnak feszülő szerteágzó hajlamaiból született iróniáját. József Attilánál ilyen alkotást meghatározó alap lelki magatartásnak az örök félelem parancsolta tisztánlátást: „Az ő félelmek között didergő lélek szenvedélye a tisztánlátás.”

Történeti portréiban azonban nem reked meg az egyéni pszichologizálásban. Előszeretettel választ olyanokat, akikben közéleti, politikai szándék és írói hajlam szövetkezik, és így kitűnő lehetőségeket nyújtanak egyéni és korlélekrajz együttes érvényesülésére. Ez viszi azután a portrétól a tabló felé. (Magyar viktoriánusok. – Magyar századvég.) Ahogy telnek az évek, azon kapja magát rajta, hogy az idők múlásával egyre kevésbé érdekli, izgatja az arc, a lélek, a környezet, a háttér; kevésbé a belső dráma, mint a külső helyzet, kevésbé a helyzet önmagában, mint viszonyában azzal a bonyolult szövevényel, aminek a neve társadalom. Bizonyára a korélmény is befolyásolja ebben, az egyén egyre nagyobb kiszolgáltatottsága a társadalmi folyamatoknak.

Ez a „tartózkodó” nemzedék ekként reagál ezekre a folyamatokra, hogy műfajt vált: a portrétól áttér a tablóra. De változatlanul mindkettővel menedéket keresve a múltban. Úgy érzi, mi mást tehetne. – S hogy nemcsak a nemzedék esszéíró tudatosítója, hanem maga az egész nemzedék is ilyenforma tartózkodó módon tiltakozik, azt Szerb Antalnak ugyanezidőtájt, 1943-ban, egy a nemzedéket ilyesmivel vádoló bírálatra írt válasza igazolja. A fiatal irodalmat azzal vádolják – írja –, hogy visszakanyarodik a l’art pour l’art eszménye felé. Szerintem az általánosítás ugyan – de ha igaz, akkor sem olyan katasztrófa. Mert a l’art pour l’art ez esetben is csak

azt jelentené, hogy a művészet, az irodalom a napi égető problémáktól, melyeket az író úgysem tud megoldani, és amelyekről úgysem beszélhet nyíltan és őszintén, azokhoz a problémákhoz fordul, amelyek mindig egyformán tárgyai voltak az irodalomnak: szerelem, halál, természet, az emberi dolgok örök problematikájához. – Ez a szellem hatja át Világtörténetét.

Halász Gábor azonban történeti tablóiban a múlt értelemkeresőihez fordul, jórészt a válságkorok publicisztikai irodalmához, a tényekhez, a részletekhez. De talán épp mert fő műfaja a portré és a tabló, fogékony kora módszertani divatjai közül leginkább a nemzedékelméletre; lényegében az is ilyen statikus képekre esküszik, történelmi szakaszokra, nem folyamatokra. Ezt Babits észrevette és utalt is rá nemzedéki vitájukban. Halász Gábor történelemszemléletéből lényegében hiányzik a történelmi perspektíva, a történeti *folyamatok* iránti érzék. Ekként jellemezheti ezt a szemléletmódot a „konzervativizmus”, amely lehet ugyan „nemes, haladó szellemű” mint konzervativizmus, de mindenképpen statikus jellegűet hordoz magában. S lényegében nemzedéki vonás ez. A szellemtörténész pályatárs, Szerb Antal Magyar Irodalomtörténet-e sem más, mint ragyogó portrészorozat. Teljesen hiányzik belőle magának az irodalomnak, az irodalmi tényezőknek, formakincsnek, műfajoknak, nyelvnek, motívumoknak fejlődésrajza, nyomonkövetése.

Ez a nemzedék – beleértve Németh Lászlót – a jelent kereste a múltban, ott vélte feltalálni azt, amit a jelenben hiányolt. Odamenekült önmaga elől – hogy saját álmódott arcát vetítse annak tükrébe: Jókai redivivus és a nagy mesemondó modern változata, Krúdy! – Még Halász Gábor múlt képe leginkább dokumentumhűségű nemzedéktársaiéi közül, részleteken épül, első forrásokra támaszkodva. De egyben leginkább statikus is. Tiltakozó nemzedék? – Igen, azzal a magatartással magával már, hogy nem közvetlenül, alkotásokkal, hanem kritikával, jórészt nem normatív és nem is impresszionista kritikával, hanem alkotó, költői kritikával, esszéivel viszonyult korához ez a nemzedék. Köztudomásúlag „esszéíró nemzedék” volt. Nem lírikus, nem regényíró, még kevésbé drámaíró – hanem esszéíró! Így ezzel a közvetett megközelítéssel mintegy eleve elutasította a kor valóságát – távol tartotta magát tőle. S ilyen művészetet sugallt is. Ennek a nemzedéknek már nem Móricz Zsigmond a reprezentáns regényírója – ő a harcász Ady társa és kortársa, nemzedéktársa –, hanem Zilahy és Márai, valamint az előző generációból Krúdy és Kosztolányi. A hangfogós, az elfátyolozott az illuzionista, a hangulati valóság. Ilyen értelemben vált tárgyiassá, „objektív” a líra, az egy József Attiláét kivéve. S az esszé maga is ilyené hangolódott: artisztikussá. Ilyen Szerb Antal, Cs. Szabó László, Halász Gábor, Németh László, de Hamvas Béla, sőt lényegében még Kerényi Károly esszéstílusú is. Ilyen megragadó költőiségű esszéstílusban íródott Prohászka Lajos Vándor és bujdosó-ja, amely filozófiailag kifejezte az elhatárolás védekező világnézetét, nem csoda, hogy szellemében íródott Szerb Antal Irodalomtörténete is. Idegen korok lelkületének nem megismerése, de prezentista átélése a cél. Kétségtelenül ilyen értelemben prezentista, esszéista, esszé-stílusú, s így részben a korszak történelemszemléletét is átalakítva megalapozó, Szekfű Gyula nagyszabású munkája. – Ilyen értelemben prezentista, feltűnően prezentista, ennek az esszéíró nemzedéknek a múltélménye. Már a mester, a tagadhatatlan, a vallott és vállalt mester, Babits Mihály ekként közeledett Aranyhoz és Petőfihez, sőt Vörösmartyhoz, Komjányhoz, Péterfyhez, hogy a tanítványok hasonló módon keltsék életre Berzsenyit, Bessenyeit, Eötvöst, Kazinczyt, Kölcseyt. S tegyék a „helyére” Petőfit, mint biedermeier-költőt. Nem a német szellemtörténészek, még kevésbé Sainte-Beuve, vagy Macaulay portréfestő esszéstílusai, hanem a jelen, a jelennek ez a múlt alakjába, köntösébe menekülése inspirálta ezt a látásmódot, megkísérelték a múltat költői portrékon keresztül nézni – lényegében történelmitlenül, a jelen szemléletmódjával, amint a jelen múltként, passzívan, objektíven, távolságtartással. Krúdy stílusa az eszményképe ennek a nemzedéknek, lírikusok-

nak, prózairóknak, esszéiróknak egyaránt – Krúdy ködlovagjai, mint történelmi jelenségek, amiké maguk is legszívesebben lenni, válni szeretnének. Nem csoda, ha a kornak kiemelkedő remeklése egy ilyen stílusban írt esszéregény, Márai Sándor Szindbád hazamegy-e, ebben benne van ennek az életlátásnak egész esztétikai világnézete is. Szerb Antal, Jékely Zoltán regényei ugyanezt a nemzedékstílust képviselik. A Krúdy-hangulat, a Krúdy-kultusz ennek a nemzedéknek a közös nevezője, ő a Proust-juk sőt a Joyce-uk, a múlt és jelen közötti válaszfal lebontója. A nemzedéktudatosító, nemzedékrepresentáns esszé kritikusi, Szerb Antal és Halász Gábor ennek a stílusnak a jegyében tartják, emelik ki Jékely lírájának hangnemét a nemzedéki líra alaphangjaként. Halász Gábor a Makkai-antológia nemzedéki csoportjából olyannyira kiemeli, olyan nagy figyelmet szentel neki, hogy a folyóirat szerkesztője, Babits Mihály szükségesnek látja – egészen szokatlanul – a lábjegyzetben Weöres Sándort mint nagy ígéretet kiegészítően figyelmébe ajánlani. A Jékely-líra hangulati elemzésében mintha csak Krúdy világa tárulna elénk: sötét hold, zörgő csontokkal indulnak sétára a halottak, a lélek halálvágytól terhes, mindig ősz van és tél és éjszaka, még a nyulak is idegbajosak, még a mókások is véznák, a szerelem csontvázak ölekezése, az irodalmi utalások is álmvilágot idéznek, majd később a hegyek, temetők, a külső valóság holdkörében találják meg újrafeltámasztójukat, és érzéklés, idegállapot, élményreakció összhangzásában a költői igazolást.

Halász Gábor azt is megállapítja, hogy ez a nemzedék nemzedék: csapatban jár. Egyéniségüket nehezebb elkülöníteni, mint az előttük járó nemzedékét. Alkati rokonság van közöttük. Érzéseik gyöngyházfényű csillogásában, érzékenységükben, gyöngédségükben és mesterségbeli ravaszságukban is. Rossz költő nincs is közöttük. „Nem lázadók, de nem is beletörődők; rosszul érzik magukat a világban, számkivetettek a társadalomban. De tudják, hogy a költő egyetlen méltó bosszúja: a vers.”

Érdekes, hogy azt a Halász Gábort, aki így tud reagálni eredetileg racionalista izlésének megfelelően tárgyias, objektív lírára esküvő irodalomfelfogása ellenére erre az új és szívéhez közelálló érzelmi hangulati lírára, azt ennek a hangnak előde, rokona, a hatásában tulajdonképpen csak most kibontakozó, friss nemzedéki élményként ható Krúdy-stílus nem érdekli. Nemcsak nem szentel neki külön tanulmányt, de a rokon világirodalmi jelenségek sem idézik emlékezetébe. Szerb Antal egész szellemében közelebb áll hozzá, nemcsak irodalomtörténetében ad róla alig két oldalon olyan összefoglaló képet, amely magában rejti az egész Krúdy-problematikát („Ez a múlt idő nem reális, történetileg kitapogatható múlt idő, hanem a múlt, ahogy a lélek történetében és az irodalomban él tovább, az emlékek és ábrándok kora.”) hanem az időbontás kapcsán utal modern világirodalmi rokonaira, akiket Krúdy megelőzött ebben, így Giraudoux-ra és Virginia Woolf-ra. – S a szívéhez legközelebb álló kilenc író között megemlített négy magyar egyike Krúdy; a másik három: Vörösmarty, Szomory és Füst Milán; ezek a nevek jól jelölik nemzedéki izlés-zónáját is. Halász Gábor a Magyar Századvég tanulmányában említi ugyan Krúdy nevét, de a századvég prózáiróinak tiszta hanglejtését dicsérve, „amely még az álmodó Krúdynál is megőrizte áttetsző arányosságát, századvégi eleganciáját, kedvesebb szívünknek, mint a rákövetkező stílusforradalom hamis és fülledt prózája”. Ezzel a megjegyzéssel igazolni kívánja egy évtizeddel korábbi emlékezetes kritikai tévedését, értetlenségét Szomory stílusával szemben. Élesen külön kívánja választani a két költői hangulati prózát egymástól. És nem mutat rá a Krúdy próza fővarázsára, amit Jékely nemzedéki lírai hangjaként annyira tud érzékelni. Nincs rá más magyarázat, mint hogy erősen generációs formulákban gondolkodik és a fejlődés polifonikus folyamatai iránt nincs érzéke.

Amiként normatív, dogmatikus konzervativizmusában tiszta műfajokra, generációs szakaszokra esküszik a fejlődésnek abban a szakaszában, amelyben a műfaji

határok elmosódnak, a generációs hatások polifonikusan, párhuzamosan futnak, sőt mi több, szétválaszthatatlanul összetettek. Olyannyira mentes a szellemtörténeti hatásoktól, hogy időtlenül érvényes esztétikai normákat keres. S erre biztatja, az „ízlésanarchia” legyőzésére Németh László is. Valószínűleg azt is figyelembe véve, hogy Halász Gábor egy XVIII. századi klasszicista esztétikus, Corneille unokaöccse, Fontenelle rendszeréről írta doktori értekezését. S Németh László, aki időtlen kategóriák keresésére sőt alkotására buzdítja, jómagá Szabó Dezső futurista aktivista stílusú képesbeszédében hirdet passzivista kultúrfilozófiai nézeteket, a magyar eidost a XVI. századba helyezve vissza. Tiltakozó nemzedék? Mármint azzal a magatartással magával már, hogy nem annyira közvetlenül, alkotásokkal hanem költői kritikával, esszéivel viszonyult korához. Németh László kritikai esszéi – múltat-jelent illetőleg erősen kritikai hangsúlyú esszéi – elütöttek tulajdonképpen kortársaiétól. Nem passzívan voltak tiltakozók, múltba menekülők, hanem aktívan, nem arisztokratikusan tartózkodók, hanem plebejus módra támadók. Nem a minőség előkelő arisztokratikus távolságtartását hirdette meg magatartásként, nem valamiféle szigetet, hanem a minőség *forradalmát*. A múlt jegyében ugyan, de neki nem voltak történelmi gátlásai; számára a szubjektív élménnyé vált történelem csupán arra való volt, hogy stimulálja, inspirálja: a jelen igényéből múltba vetített „mélymagyarság.” Az „ősi”. Ilyen tekintetben közelebb állt Hamvas Bélaékhoz, Kerényi Károlyhoz, Várkonyi Nándor, Kodolányi, Fülep Lajos, mondhatnánk a „pécsiek” történelemszemléletéhez, mitikus felfogásához, mint két kritikus, irodalomtörténész esszéíró társaiéhoz. Halász Gáborhoz való viszonyát mi sem jellemzi jobban, mint hogy ő írt ugyan Halász Gáborról – szinte átnyújtva neki a nemzedék-tudatosító vezéri pálcát. De hogyan is üt ki ez a jellemzés. Éles szemmel veszi észre Halász Gábor stílusának Szekfűével való közeli rokonságát: „Halász Gábor Szekfű Gyula óta talán az egyetlen, akiben a tudós és művész természet szerencsésen kereszteződik.” – S ugyancsak éles szemmel azt is, hogy Halász nem lehet az általa bemutatott harcos, emocionális, népi karakterű írónemzedéknek a tudatosítója, szervezője. Benne az erős egyéni ízlés, a hatalmas tájékozottság és esztétikai fogékonyság kölcsönösen mérséklék és kulturálják egymást. S most következik az eltávolítás a mától a ma igényeitől: „emberi természete és művészi ízlése legmélyével rezonált Voltaire és Diderot korára.” E kor fölhánytorgatott cinizmusában Halász észreveszi a diszkrét hősiességet. Ami saját kora irodalmát illeti: „Nem száll le a művek közé, nem válik gyakorlati kritikussá”, ott marad az irodalomfilozófia kilátókövén, onnan figyeli két kor egymással alakulását. Tehát ilyen módon, csak ilyen módon „nemzedéki” kritikus, mint teoretikus. Halász szerinte Kazinczyban is azt az irodalmi diktátort méltatja, aki egy erősen relativista század után óhajt eleget tenni valamennyiök közóhajának, hogy kielégítse sóvárgásukat az abszolút szellemi értékek és normák iránt. „Kazinczy, aki irodalmi tévelygéseket irtva lett irodalmi törvényhozóvá, hitt abban a korok fölötti abszolút esztétikában, amelyben azóta sem merünk hinni. S éppen ennek az abszolút esztétikának a közös tisztelete avatja Halászt Kazinczy kitűnő kommentátorává.” – Egyszóval a minden ízében történész, bár némileg valóban korok ingadozó ízlésétől független kritikai normákról ábrándozó Halász Gábort némileg kitesékelve a nemzedéki stílust tudatosító esszéírók vonalából, arra unszolja, hogy váljon időtlen normák esküvő kritikusként, bizony akkor már nagyon idejétmúlt formátumú esztétikussá. Ezzel a felfogással Császár Elemér, a maga normatív perzekutor esztétikai-kritikai elveivel tökéletesen egyetértett volna.

Halász Gábor, aki majd mindenkiről írt figyelemre méltó író-kortársai közül – Szerb Antalról például többször is –, Németh Lászlóról azonban soha. De a kritikáról című eszmefuttatásában maga is azt hirdeti: „múlt századok kigyulladt értelmét követeli az új, erőszakos típust, az egyént elnyomó művet, a mű fölé nővő műfajt. És ez a követelmény egyúttal mérték.” A kritikus elsősorban tekintély – vallja.

– S most kibuggyan az arisztokratikus konzervatív történetfilozófus tollából egy olyan követelmény, amit bizony tragikus sorsa beteltében fejére olvashattak: „A hatalom az alattvalók szenvedélye és nem az uralkodóké. A politikai tétel érvényes az ízlés világában is.” – Ez az *is* azt jelenti, hogy elsősorban nem ezen a síkon, hanem a politikain érvényes ez. Bár természetesen Halász Gábort csupán az utóbbi érdekli, a művészi. Mintha társának, Németh Lászlónak ekkorra már többé-kevésbé elismert nemzedéktudatosító vezérszerepét akarná legalizálni ezzel a megállapítással. „A sokszínű lelkeket egybefogó érzélem megkívánja a szentesítést a vézér szavában, és megteremti az eszményt a kánonban.”

Ha Halász Gábor nem is írt soha Németh Lászlóról, van egy kényes közös téma, amelyben szembesíthetők: a „mintakép”, Babits Mihály esszéstílus. Erről a nemzedéki szempontból oly kényes témáról mindketten írtak. Németh László 1929-ben Babits Mihály tanulmányai-ról, Halász Gábor 1933-ban Babits, az esszéíró-ról. – Németh László a magáét azzal a mondattal kezdi: „Babits Mihály nem kritikus.” A szokott módján mindjárt pozitívrá fordítja ezt a mehökkentésre szánt negatív megállapítását: azért nem, mert „nem hajlandó a kritikus mimikrijére, amellyel idegen lelkiállapotokat magáévá fogad”. – S erre egy újabb szokott Németh László-i fordulat: „Ő, akiről azt állították, hogy irodalmunk legnagyobb utánérzője . . .” S ezután újabb meglepetésként mit hallunk, a kritika misszióját, a kritikai normák szükségyszerűségét hirdető Németh Lászlótól: „A kritikusban van valami elkerülhetetlen mesterségbeli léhaság: a mindent megértésé.” S ekkor egy újabb fordulat: és ez „idegen a Babits-féle gondolkozótól, aki csak azért érintkezik a múlt jelenségekkel, hogy meglássa rajtuk keresztül, felettük, a rajtuk túl lévő igazságot. Az ő kezében a kritika esszé lesz.” – Az esszét ugyanis, Németh László szerint, kevésbé köti az utánérzés méltányossága. „Ha a kritika a drámaibb műfaj, az esszé a líraibb.” Babits Mihály kétségtelenül esszéíró. Témái állandóan éreztetik a líra közelét. Mi több, a Babits-tanulmánynak nincsenek külön alakú sajátosságai: „átveszi a Babits-vers alakváltozatait.” A Babits-tanulmány éppúgy formahabzsoló, mint a Babits-vers – írja Németh László. – Íme az ő maga kritikai esszéire is fényt vető véleménye a többé-kevésbé mesternek tekintett Babits műfajmegvalósításáról, s egyben arról, hogy a nemzedékszemlélet szerint mi lenne a különbség kritika, tanulmány és esszé között.

Halász a maga tanulmányában egyáltalán nem foglalkozik műfajelméleti kérdésekkel, nevezetesen azzal, hogy Babits kritikus-e, tanulmányíró-e, egyszerűen csupán mint esszéíróval kíván foglalkozni vele. Éspedig nem is annyira esztétikai szempontból, mint Németh László, hanem történelmi szemléletmóddal. Először fejlődéstörténeti szemponttal indulva, hogy Babits első „esszéi”, a Szagok és illatok, valamint a Játékfilozófia költői stílusát kívánják *igazolni*, költői stílusát, amellyel „az érzékek mámorát zengi.” – De a háborús katasztrófaélmények hatása alatt hamarosan morálissá változik a hedonisztikus cél és egyben közösségivé is, a teremtő fejlődés bergsoni híve a legnagyobb ellenség, az antiintellektualizmus ellen fordul. A középkor kerül a szívéhez közel, nemzetfeletti irodalmával, ég felé törő aspirációival, közös szellemi kincseivel. Éppúgy bizalmatlan a pietizmussal és érzelmességgel szemben, mint a híg forradalmisággal szemben. – Ez jellemzi az esszéíró Babitsot Halász Gábor szerint: az ő konzervatív arisztokratizmusával egyező világnézet. Jellemző, hogy Babitsnak a tanulmány jellegű „esszéi”-re szorítkozik. – Mindketten saját esszéstílusuk őseit keresik, látják az előző nemzedék reprezentáns esszéírójának stílusában. Németh László esszéstílusának belső dialógjai valóban önkéntelenül változnak át fejlődése során műfajilag is drámává. Erősen aktivista esszéi mindig kritikai jellegűek voltak. Át kellett azzá változniok. Mit is írt csak A kritika feladatai-ban: „Költő leszek – mondom s mikorra észreveszed magadat, kritikus vagy. . . Költő vagyok, bizonygatod magadnak. De nézz szét, mi vesz körül, ez nem élet többé, ez az irodalom.” Ha hozzáteszi is, hogy a

vers csak az egyén csodája, s a kritika a kultúráé, s hogy egy irodalom világgjelentőségében annyit számít legalábbis a róla alkotott kép, mint a beletartozó művek – a maga részéről nem érhetette be azzal a műfajjal, amely „közvetve”, tehát tartózkodó módon reagálhat a kor jelenségeire. Ezek a kritikus esszék drámákká kellett hogy változzanak.

Két társából sem hiányzott a művészi hajlam, a művészi ösztön. S Szerb Antal fejlődése során túl is lépett az esszé műfaji keretein, igaz, hogy nem a dráma hanem a regény irányába, a maga passzívan artisztikus esszéstílusának megfelelően. – Halász Gábor viszont épp leginkább tárgyi hűvösségű stílusánál fogva állandóan a tanulmány felé tendált. – Szerb Antal a szellemtörténész történetfilozófiai érdeklődésével eleve letett arról, hogy a közéletbe beleelegyedve közvetlenül is hasson. Ekként műfaji értelemben ő az esszéstílus tulajdonképpeni képviselője.

Mert határozok meg végre, mi is lenne az esszé, nem egy-egy író kezében, vagy egy-egy kor ízlése szerint, hanem mint műfaj: *kísérlet*. S ezáltal olyan állásfoglalás, amely nem óhajt az elfogadhatóság végleges igényével fellépni. Innen a kötelező könnyed hangneme. S ezzel vele jár az is, hogy éreztetheti, hogy egy bizonyos személyiség véleménye: a szubjektív hang. Nem egyénieskedés a stílusa, hanem konciliáns megfogalmazás, hangvétél. Mindennek Szerb Antal esszéírói magatartása felel meg legjobban. Valószínűleg elsősorban ezzel a hangnemmel nyerte el azt a megbízatást is hogy „nemzedéki” irodalomtörténetíró legyen, irodalomtörténeteiben összefoglaló. Nem becsülhető le ezek igazság- és valóság-tartalma – de nem lép fel bennük kötelező érvényesség igényével. Nem meggyőző akar lenni, hanem megnyerő. Halász Gábor a maga kritikai fegyelmeztségében olyan tanulmányíró, akinek olykor kritikusi feladatokat is kellett vállalnia. Sem szubjektivitást, sem artisztikus hajlandóságot nem lehet ráfogni ezekre a fegyelmezett racionalisztikus, tudományos hangsúlyú, eredeti forrásanyagot bőven érvényesítő történelmi arcképekre, tablókra. Ez az objektivitásra való hajlam magyarázza, hogy általános műfaji fogalmakkal akar boldogulni ott, ahol folyamatokról, fejlődési hullámok interferenciájáról van szó.

Jellemző, hogy műfaji eszmény megvalósításának szerepét kívánják érvényesíteni a kritikában Németh Lászlóval együtt, oly korban, a fejlődés olyan szakaszában, amelyben fejlődéslélektani szempontból a műfajok közötti határok elmosódtak. S amikor tulajdonképpen még saját műfajuk helyét sem jelölhetik meg a tanulmány, esszé, és kritika között. Valamint azt, hogy a gyorsuló időben tulajdonképpen melyik nemzedéki ízlés-ütem képviselőjére vállalkozzanak. S hogyan, tartózkodóbb vagy aktívabb magatartással, már ami az irodalom közéleti funkcióját, hatását illeti. Hisz még az ilyen tekintetben legaktívabb szerepre hajlamos Németh László is leszögezi: „Annak, ami már politika, ép a szellem embere előtt kevés reménye van arra, hogy még világnézet is legyen. A művészi igazság nemcsak másféle, de határtalanul bonyolultabb is, mint a politikai. Az író messzebb politizál, mint a legutolsó politika s maibb gyökerű, mint a legmegkentebb realpolitikus.” Valóban nemzedékként mindhárman nem valamilyen politikus, politikai irány, hanem három nagy európai nemzedék-hatású kultúrfilozófus, Huizinga, Ortega és némileg Spengler hatása alatt állottak, természetesen mindegyikhez mindegyikük másféle módon és mértékben viszonyult. Az értelem keresői egy értelmetlen korban, annak zűrzavarában nem emelheték fejüket a hullámok fölé – de kezükben, fuldokló, bukó fejük fölött is mindvégig magasan tartották védve és óva a Grál-kelyhet, amelynek megváltó erejében makacsul hittek: európai magyarságuk tisztaságát.